

DE ZIN VAN LEGE TIJD

DE WAARDERING VAN EEN ONGEMAKKELIJKE TIJDSERVARING

ESSAY ROBERT VAN PUTTEN

Vereist een zinvolle omgang met tijd een goedgevulde agenda? Betekenen nietsdoen en wachten per definitie verloren tijd? Of kan deze 'lege tijd' toch ook zinnig zijn? *Robert van Putten* maakt een tour d'horizon en brengt een palet aan waarderingen en betekenislagen van lege tijd aan de oppervlakte.

Wanneer je vandaag de dag mensen zou vragen wat ze een zinvolle tijdsbesteding vinden, dan zullen maar weinig mensen 'nietsdoen' antwoorden. Stilstand is achteruitgang, luidt een bekend gezegde.

Wie stilstaat komt niet vooruit, wordt ingehaald door anderen en raakt daardoor zelfs achterop. Vermoedelijk behoort wachten – op de bus, bij de tandarts, op een pakketje, op de visite – tot een van de grootste ergernissen van de laatmoderne mens, de Nederlander in het bijzonder. We waarderen stiptheid, precies op tijd komen, waarbij we de tijd zo optimaal mogelijk indelen, zodat er zo min mogelijk tijd verloren gaat. Daar komt bij dat in de laatmoderne tijd het tempo steeds verder opgevoerd wordt. De socioloog Hartmut Rosa spreekt over een versnellingssamenleving, waarin technische versnelling, versnelling van maatschappelijke verandering en van levenstempo elkaar voortdurend versterken.¹

De tragische toestand van onze versnellingssamenleving is echter dat we steeds minder het gevoel hebben nog werkelijk vooruit te komen. Rosa noemt dat treffend een toestand van 'razende stilstand', waarin we weliswaar heel druk in beweging zijn, maar waarbij een duidelijke richting en bestemming afwezig zijn. Bovendien kampen we met allerlei vormen van 'dysfunctionele verlangzaming': files, overvolle mailboxen en burn-out. Oftewel, het adagium dat stilstand achteruitgang is en dat we daarom altijd in beweging moeten zijn en tempo moeten maken, lijkt zich tegen ons te keren. Als we die toestand van razende stilstand op ons laten inwerken, kan al die drukte in het dagelijks bestaan en op het werk ineens als zinloos ervaren worden en de vraag oproepen waar we in vredesnaam mee bezig zijn.

Als deze diagnose ook maar enigszins steekhoudend is, hebben we alle reden om de vraag tegen het licht te houden wat we als zinvolle tijdsbesteding beschouwen. Dan is mis-

schien een wending van versnelling richting verlangzaming noodzakelijk. Zou datgene wat we in de laatmoderne samenleving graag minimaliseren – nietsdoen en wachten – herwaardering verdienen? Kunnen nietsdoen en wachten ingrediënten zijn voor een zinvolle omgang met tijd? Ik betoog dat dit inderdaad het geval is. In dit artikel verken ik de zin van 'lege tijd'. Met die term bedoel ik kloktijd die niet op productieve of doelmatige manier wordt benut, een open en onbestemde tijdzone.² Aan de hand van bronnen uit filosofie, religie, literatuur en management bespreek ik verschillende betekenislagen van lege tijd.

DE TRAGISCHE TOESTAND VAN ONZE VERSNELLINGSSAMENLEVING IS DAT WE STEEDS MINDER HET GEVOEL HEBBEN NOG WERKELIJK VOORUIT TE KOMEN

LEGE TIJD ALS PROBLEEM

Een eventuele herwaardering van lege tijd begint bij het begrijpen van de eeuwenlange weerstand tegen nietsdoen. De westerse cultuur heeft namelijk een lange geschiedenis van argwaan tegen leegte, nutteleloosheid en wachten.

In de Grieks-Romeinse oudheid had arbeid een laag aanzien, het goede leven bestond in het contemplatieve leven, in het beoefenen van filosofie en vrije kunsten. Het vroege christendom vormt echter een breuk met deze kijk op vrije tijd en arbeid. De kerkvaders benadrukten juist de morele waarde van arbeid. De Bijbel loopt "immers over van respectabele figuren die hun handen vuil durfden te maken. De aartsvaders,

de apostelen, Paulus, ja zelfs Jezus: ze hadden allemaal beroepen die in de antieke cultuur als vulgair te boek stonden,” schrijft Joost Hengstmengel.³ De kerkvaders zagen arbeid als goddelijke instelling en als “een typisch menselijke activiteit waarin Gods creativiteit voortgezet en weerspiegeld werd.” Als arbeid een goddelijk gebod is, dan is leegheid zonde. De kerkvaders verwezen daarbij soms expliciet naar een passage uit *Spreuken*, waar gesproken wordt over de ijver van mieren als voorbeeld voor luie mensen, met als conclusie dat God de lui-aard haat.

TIJD DIE NIET AANTOONBAAR NUTTIG IS, ZIJN WE GENEIGD ALS VERLOREN TIJD TE BESCHOUWEN

Dit vroegchristelijke inzicht vertaalde zich later in de rooms-katholieke kerk in een van de zeven hoofdzonden: *acedia*, wat zoveel als traagheid of luiheid betekent. Of zoals het oude gezegde klinkt: “ledigheid is des duivels oorkussen.” Oftewel, met luie mensen loopt het niet goed af; lege tijd brengt mensen in de gelegenheid tot allerlei verkeerd vermaak.

In de moderne tijd komen naast dit religieus-morele bezwaar ook meer seculiere bezwaren bij lege tijd. De toon-

hoogte en argumentatie van die nieuwe bezwaren is anders, maar niet minder klemmend. Lege tijd wordt in de moderne samenleving allereerst een economisch probleem. In de moderne arbeidsorganisatie wordt ‘productiviteit’ een kernwaarde. Om de groeiende bevolking in de negentiende en twintigste eeuw welvaart te brengen, ontstaat een grote focus op efficiënte en effectieve tijdsbesteding op de werkvloer. Lege tijd wordt in essentie een reservoir aan ‘tijdkapitaal’ die onbenutte voorraden productieve tijd bevat. Die tijd moet zo goed mogelijk geoptimaliseerd en geëxploiteerd worden, want daarin liggen kansen voor het behalen van een goede concurrentiepositie. Rudiger Safranski heeft dit scherp omschreven:

Elke reserve aan tijd, hoe onbeduidend ook, alle verkapte pauzes en vertragingen moesten worden ontdekt en weg-rationaliseerd. Er mocht geen wrijving meer bestaan tussen het machineproces en het levensproces, en op die manier moest het maximum uit de arbeider worden gehaald.⁴

Het boeiende en zorgwekkende is dat wij deze benadering van tijd heel vanzelfsprekend zijn gaan vinden. We hebben dit tijdsbesef verinnerlijkt en zelfs van de werkvloer mee naar het domein van de vrije tijd genomen. Tijd die niet aantoonbaar nuttig is, zijn we geneigd als verloren tijd te beschouwen. Dit laatste is prachtig beschreven in de jeugdroman *Momo en de tijdspaarders*. Deze klassieker uit de jaren zeventig verhaalt hoe een slaperig stadje waarin het leven rustig voortkabbelt, ineens in de greep van efficiëntie raakt. In het verhaal krijgen de bewoners van het stadje bezoek van vertegenwoordigers (grijze heren in grijze kleding met grijze bolhoed die grijze sigaren roken) van de Tijd-Spaar-Kas. De grijze heren sporen de mensen aan om meer uit hun leven te halen en dat kan door ‘tijdsparen’. Zo krijgt kapper Fusi te horen hoe hij minder tijd kan verspillen.

U moet bijvoorbeeld gewoon sneller werken en al het overbodige weglaten. In plaats van een half uur besteedt u nu een kwartier aan een klant. U voorkomt tijdrovende gesprekken. U kort het uur bij uw oude moeder in tot een half uur. ... Doet u de nutteloze parkiet weg! ... Laat u de dagoverdenking van een kwartier wegvallen en verspillt u vóór alles uw kostbare tijd niet meer zo vaak aan zingen, lezen, of aan uw zogenaamde vrienden.⁵

Het besef dat de tijd maximaal geëxploiteerd moet worden, heeft in de moderne tijd echter niet alleen een economische maar ook een existentiële drijfveer. Lege tijd wordt steeds nadrukkelijker een existentieel probleem. Dat heeft alles met secularisatie te maken. De christelijke belofte van het eeuwige leven verplaatst zich naar dit leven. Het ware leven moet nú geleefd worden. Daarom moet het levenstempo omhoog, zodat we een leven hebben “dat rijk is aan ervaringen en waarin alle mogelijkheden worden uitgeput.”⁶ Dit kennen we ook wel als het *YOLO*-principe: *you only live once*.

Tegelijkertijd gebeurt er met secularisatie nog iets anders waardoor lege tijd in een kwaad daglicht komt te staan. Lege

tijd confronteert ons met vragen naar de zin(loosheid) van het bestaan in een wereld die God dood heeft verklaard. Die confronterende leegte vermijden we graag. Een druk en gevuld bestaan is daarvoor een geschikte strategie. Blaise Pascal heeft dit existentiële ongemak met lege tijd uitvoerig gethematiseerd in zijn *Gedachten*. Zo schrijft hij: 'Aangezien de mensen niet in staat waren de sterfelijkheid, ellende en onwetendheid te verhelpen, zijn ze op het idee gekomen gelukkig te worden door totaal niet aan die dingen te denken.' Verstrooiing is volgens Pascal de route om lege tijd uit te bannen:⁷

Het enige goed van de mensen bestaat er dus in afgeleid te worden van het denken aan hun situatie, hetzij door een bezigheid die hen daarvan afbrengt, het zij door een of andere aangename nieuwe passie waardoor ze beheerst worden.⁷

HERWAARDERING VAN LEGE TIJD

De eeuwenlange kritische bejegening van lege tijd laat zich niet zomaar terzijde schuiven, want heeft zich diep in onze collectieve 'sociale verbeelding' (term van Charles Taylor) genesteld. Nu de versnellingssamenleving echter tegen zijn grenzen aanloopt, is op diverse plaatsen nieuwe openheid voor lege tijd waarneembaar.

Allereerst in de context van werk en organisatie. Managementwetenschappers en managementgoeroes houden pleidooien voor lummeltijd en rommeltijd op het werk.⁸ MIT-hoogleraar Alan Lightman betoogt: 'We moeten weer tijd verspillen, tijd doorbrengen zonder een doel, waarbij je niets probeert te bereiken. Een etentje met vrienden, een wandelingetje maken in het bos, gewoon een beetje rondhangen en staren. Lummelen, niksken', aldus Lightman. Lummelen is volgens hem een essentieel element van gezond functioneren. Ben Tiggelaar brak in *NRC* een lans voor 'buffertijd' op het werk. In een poging om je agenda weer als een medestander in plaats van als tegenstander te zien stelde hij voor om na vergaderingen uitlooptijd te reserveren, voor een onverwachte kop koffie of goed gesprek met een collega. Buffertijd plant hij ook in om ruimte voor onverwachte taken te hebben. 'Buffers zijn goed voor je werk. De taken, vergaderingen en collega's die in je agenda staan, krijgen de aandacht die ze verdienen. Met buffers bescherm je wat belangrijk is. Ze zijn de kreukelzones en de airbags van je agenda.'

Deze herwaardering van lege tijd op het werk in de vorm van lummeltijd en buffertijd lijkt mij van groot belang. In professionele contexten waarin agenda's en werkschema's maximaal zijn volgeboekt, kan deze vorm van lege tijd zelfs ontvangen worden als broodnodige 'ademruimte'. Tegelijkertijd klinken deze invulling van lege tijd en het gehanteerde vocabulaire nogal instrumenteel. Lummeltijd en buffertijd zijn voor Lightman en Tiggelaar vooral functioneel. Daar is op zichzelf niet zoveel mis mee, het is zelfs mooi als deze invulling van lege tijd behulpzaam blijkt om productief te zijn op het werk. Het gevaar is echter dat lege tijd hiermee gereduceerd wordt tot een nuttig element van de versnellingssamenleving. Recente filosofische bezinning helpt om voorbij de instrumentele benadering van lege tijd te kijken.

By Salvador Dalí (1904-1989) - Image taken Salvador Dalí, Gala-Salvador Dalí Foundation/Artists Rights Society (ARS), New York. Photograph taken in 2004.

Lege tijd is volgens Brian O'Connor te begrijpen als een kwestie van vrijheid, als een tijdszone of periode waarin we geen verplichtingen hebben, als een 'bevrijding van ongemakkelijke verwachtingen die maar al te moeilijk te weerstaan zijn'.⁹ Door deze bevrijdende werking van maatschappelijke druk kan lege tijd bijdragen aan 'flourishing', aan menselijke bloei. De Amerikaanse kunstenares en schrijfster Jenny Odell, wiens boeken *De macht van nietsdoen* en *Tijd is* in de populaire boekhandel liggen, redeneert in dezelfde richting. Zij ziet nietsdoen als verzet tegen het kapitalisme en de laatmoderne aandachtseconomie. Odell ziet nietsdoen als houding voor mensen die in verzet willen komen tegen de ervaring dat ze een instrument zijn dat alsmaar geoptimaliseerd kan worden. 'Het punt van nietsdoen (...) is niet verfrist weer aan het werk gaan en klaarstaan om nóg productiever te worden, maar eerder om de vraag te stellen wat wij tegenwoordig als productief ervaren.'¹⁰

Byung-Chul Han (van wie elders in dit nummer een recensie staat) houdt ook een pleidooi voor rehabilitatie van lege tijd. Hij spreekt dan over 'the art of lingering', de kunst van het blijven rondhangen. Volgens Han hebben we een bepaalde mate van traagheid nodig om gebeurtenissen tot ons door te laten dringen. Wanneer activiteiten elkaar permanent opvolgen en afspraken zich aaneenrijgen, is het moeilijk betekenis en samenhang te ervaren. Lege tijd ziet Han niet als doel in zichzelf, maar als een 'interval' of 'meantime', een tussentijd. Deze tussentijd heeft iets onbepaalds en onbestemds, het kan een onzekere periode zijn. Tegelijkertijd zorgen deze intervallen of tussentijden voor structurering van ons bestaan. "Zonder intervallen is er alleen een ongestructureerde, richtingloze aaneenschakeling of verwarring van gebeurtenissen."¹¹ Met andere woorden: lege tijd als tussentijd creëert orde en ritme.

De (herlevende) waardering voor lege tijd is ook in religieuze literatuur aanwezig. De kerkvaders mochten dan heel kritisch zijn op lege tijd en het gevaar van luiheid, daar is niet alles mee gezegd. Denk aan Meister Eckhart met zijn notie van

gelassenheit, het existentiële vermogen om de dingen te kunnen 'laten zijn' of 'kunnen laten gebeuren' (zie het werk van de Leidse filosoof Gerard Visser). Dit is een grondhouding van radicale ontvankelijkheid. Een ander voorbeeld van een religieuze waardering van lege tijd is te vinden in een joodse duiding van de veertig jaar durende 'woestijntijd' van het volk Israël na de bevrijding uit Egypte. Jonathan Sacks stelt dat de twaalf stammen een lange overgangstijd nodig hadden om van een slavenvolk een vrije gemeenschap te worden. Volgens hem is de fundamentele boodschap van Numeri "dat de weg naar vrijheid langer en moeilijker is dan iemand op voorhand had verwacht." Er was meer dan een generatie voor nodig om daarvoor gereed te komen. Die transformatie verliep langzaam, vergde veel tijd.¹²

LEGE TIJD KAN EEN BESCHERMENDE LAAG AANBRENGEN TEGEN HET TEMPOREEL GEWELD VAN DE VERSNELLINGSSAMENLEVING

De herwaardering van leegte is niet slechts een hoera-verhaal. Lege tijd is niet altijd aangenaam. De woestijntijd maakt dat onmiddellijk duidelijk. Han benadrukt de ongemakkelijke kant van lege tijd ook: "een interval is eveneens een bron van lijden en van pijn," die mede door het uitstel en het uitblijven van het komen op de verlangde bestemming wordt veroorzaakt. Maar soms moet ook erkend worden dat lege tijd op geen enkele manier leerzaam is of loutert, maar pure pijn of zelfs zinloosheid behelst. Die kant van lege tijd is indringend geportretteerd door Machteld Siegmans in haar roman *De kaalvreter*.¹³ Hoofdpersoon Leie doet, nadat ze op driejarige leeftijd is ondergebracht bij een gastgezin, niets anders dan wachten. Eerst op haar ouders, die niet meer terugkomen, later wordt het wachten onbestemder. Dat gevoel van wachten lijkt te verdwijnen na haar huwelijk, maar dringt zich ongewenst weer aan door een onvoorziene gebeurtenis. Daar bekomt ze niet meer van. Ze brengt in depressieve toestand lange periodes op bed door, starend in het niets, zwijgend en onbereikbaar voor haar gezin. Wachten en nietsdoen, zo laat Siegmans de lezer voelen, daar kies je niet altijd bewust voor en is soms iets wat je gewoonweg hebt te dragen.

LEGE TIJD ALS BESCHERMLAAG

In de literatuur over tijd en zin gaat het vaak over het creëren van betekenisvolle momenten. Rond de eeuwwisseling was de term 'quality-time' populair, in recenter jaren duikt de term *kairos* weer op (via bijvoorbeeld de boeken van Joke Hermen). We zoeken volop naar de tijd die als zinvol, bezielend of vervuld ervaren wordt. Mijn zorg is dat deze zoektocht weinig kans van slagen maakt in een versnellingssamenleving zolang we niet ook lege tijd herwaarderen. Lege tijd kan een beschermende laag aanbrengen tegen het temporeel geweld van de versnellingssamenleving.

Van *kairos* wordt gezegd dat het een niet-maakbare tijdservaring is. De ervaring van tijd die vleugels krijgt en waarin je momenten van zin ervaart, dient zich aan als geschenk. In termen van Hartmut Rosa: deze tijdservaring is 'onbeschikbaar'. Maar dat betekent ook dat je zelf tijdelijk onbeschikbaar moet zijn voor prestatiedruk en tijds optimalisatie van de versnelingssamenleving. Daarin ligt een belangrijke 'zin' van lege tijd. Het maakt ons tijdelijk onbeschikbaar en daarmee ontvankelijk voor de ervaring van zin. Lege tijd is zogezegd 'voorwaardenscheppend' voor *kairos*.

In mijn optiek staat onze samenleving voor de uitdaging een nieuwe balans te zoeken in onze omgang met lege tijd. Een samenleving van luiheid en apathie is weinig aantrekkelijk. Daarin hebben de kritische stemmen door de eeuwen heen groot gelijk in gehad. Maar een samenleving waarin de tijd volledig geëxploiteerd en geoptimaliseerd wordt, vertoont ook inhumane trekken. Een royale herwaardering van lege tijd van nietsdoen, wachten en verveling is daarom een kwestie van humaniteit of menselijke waardigheid.

Dr. Robert van Putten is lector Bezieling & Professionaliteit aan de Christelijke Hogeschool Ede.

EINDNOTEN

- 1 Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*, Amsterdam: Boom 2016.
- 2 Dit artikel is een bewerking en uitbreiding van het hoofdstuk 'lege tijd' in mijn lectorale rede *Een kwestie van tijd: bezieling en professionaliteit in een verontruste wereld* (2023).
- 3 Joost Hengstmengel, 'Ledigheid is des duivels oorkussen: rust, arbeid en luiheid bij de kerkvaders', in Robert van Putten (red.) *De jacht naar rust: het tegengaan van het christendom*, Utrecht: Eburon, 2021, p. 19-31.
- 4 Rüdiger Safranski, *Tijd. Hoe tijd en mens elkaar beïnvloeden*, Amsterdam: Atlas Contact, 2016, p. 77.
- 5 Michael Ende, *Momo en de tijdspaarders*. Rotterdam: Lemniscaat, 2009 (dertienste druk), p. 70.
- 6 Rosa, *Leven in tijden van versnelling*, p. 36.
- 7 Blaise Pascal, *Gedachten*, Amsterdam: Boom 2017, fragment 133 en 136.
- 8 Wouter van Noort, 'je moet véél meer lummelen en niksen', *NRC* 28 juli 2018; Ben Tiggelaar, 'Buffers maken je agenda weer je vriend', *NRC* 25 november 2022.
- 9 Brian O'Connor, *Idleness, A Philosophical Essay*, Princeton: Princeton University Press 2018, p. 3.
- 10 Jenny Odell, *De macht van nietsdoen. Een radicaal verzet tegen de aandachtseconomie*, Utrecht: Ten Have, 2020, p. 12.
- 11 Byung-Chul Han, *The Scent of Time. A Philosophical Essay on the Art of Linger*, Cambridge: Polity Press, 2017, p. 39.
- 12 Jonathan Sacks, *Numeri. Boek van de woestijnjaren*. Middelburg: Skandalon 2022.
- 13 Machteld Siegmans, *De kaalvreter*, Amsterdam: Ambo/Anthos 2019.